

Noter

Kapitel 1

1. I Klas Åmarks (1984) i övrigt utmärkta översikt över den nya breda arbetslivsforskningen i ett historiskt perspektiv, problematiserar inte alls kvinnors särställning i arbetslivet eller i fackliga sammanhang. Kvinnor finns endast med på bild samt genom att ett kvinnohistoriskt verk avfärdas i en not.
2. Berner (1987) s 17.
3. Blauner (1964) s 81.
4. Blauner (1964) s 81.
5. *Kvinnors liv och arbete* (1963); Brown (1976).
6. Guilbert (1966).
7. Ehn (1981); Liljeström-Dahlström (1981); Dahlström-Liljeström (1980); Procop (1981).
8. Procop (1981); Wikander (1987).
9. Baude m fl (1987) s 40; ett gott exempel på sådan arbetslivshistorisk forskning ger Cockburn (1983, 1986).
10. Lindgren (1985); Fuerst (1985).
11. Pahl (1984); Walentin (1985); Gershuny (1978); Gorz (1982); Isacson (pågående projekt).
12. Baude m fl (1987); Kyle (1979); Qvist (1960).
13. Olsson (1987).
14. Thompson, (1983) Chapter 7 "The Other Division of Work" s 180-207.
15. På engelska "the sexual or gender division of labour", Tex Rose (1986); Smith & Mellor (1985); Hagemann (1986); Geertsen (1986); Broch (1986); Wikander (1986).
16. Dex (1985); Crompton & Mann (1986); Sofer (1985); Thompson (1983) s 180 ff.
17. Tex Sokoloff (1981); Lerner (1986); Rubin (1975).
18. Hirdman (1988).
19. Hirdman (1988) använder också ett osynligt kontrakt som en bild för förhållandet.
20. Parker Hume & Offen (1981) s 274.
21. Olsson (1987) s 22, påpekar detsamma om barnarbetet under industrialiseringens tidiga år; nämligen att det inte går att hävda att det skulle anknyta "till gammal tradition i bondesamhället."
22. Moore (1978) s 3 ff.
23. Moore (1978) Part One.
24. Key (1896); Weininger (1903); Losman (1980); Melander (1985).
25. Kessler-Harris (1975)s 232, skriver om hur arbetsmarknaden inte förrän

på 1920-talet i USA hade stabiliseringen i tydligt segregerade områden för kvinnor och män. Tidigare hade tendenser till en uppluckring av åtskillnaden funnits.

26. Tex Kessler-Harris (1975, 1982); Lewis (1984).
27. Florin (1987); se en fortsättning av detta resonemang i bokens slutkapitel.
28. Hartmann (1981 I, 1981 II).
29. Bradley (1986); Sargent (1981).
30. Sokoloff (1981).
31. Haavind (1985).
32. Wikander (1987).

Kapitel 2

1. Gross (1968).
2. *Vi minns... 1979-80* och *Vi minns... 1980-81*.
3. Pronay (1983); se också bokens filmografi.
4. Vansina (1965); Evans (1970); Thompson (1978); Åkerman (1981); Isacson (1987); Magnusson (1987).
5. Tex, Liddington och Norris (1978); Roberts (1984); Humphries (1981); Westover (1986); Wikander (1984).
6. Industristatistiken, Hlaaa och Hlaah, resp år, SCB.
7. Braverman (1977); Ekdahl (1983) s 190 ff; Isacson (1987) s 361 ff.
8. Här är det väl givet att markera de intryck som den franska Annales-skolan och Braudel (1986) gjort, med sitt begrepp "la longue durée – den långa tidsföljden". Många kvinnohistoriker har också sysslat med den bestående underordningen, dess början och dess historiska bestämningar, tex Lerner (1986).
9. Phillips & Taylor (1980, 1986); Gaskell (1986).
10. Kelly (1984).
11. En jämförelse kan göras – utan all annan jämförelse i övrigt – med Braudels sätt att tala om "kapitalism" och "marknadsekonomi", som parallellt existerande i tiden men olika utbredda. Braudel (1986) s 547 ff.
12. Arbetarpersonalen vid Gustafsbergs fabrik 1850, D I e:1, Gbs arkiv RA.
13. Lindskog-Nordström (1973) s 108 ff; F VIII:2 Gbs arkiv, RA.
14. Värmdö Arbetarekommun (1980) s 5.
15. Larson (1923) s 211 gör tex denna uppdelning.

Kapitel 3

1. *The Pottery Gazette* 1.10.1936 s 1386 ff.
2. Larsson (1949) s 22 ff; Olson (1937, 1943); Svenska Industrien (1918); SOU 1939:14 s 107; Palme (1947) s 117f.
3. Paulsson & Paulsson (1956) s 77ff.
4. *Gustavsberg 150 år* (1976) s 38: Stig Lindberg anställdes i början av 1940-talet som formgivare. Han presenterade snart "en benporslinsservis LB

med lätt uppvikta bräckanter, något av det elegantaste som dittills presenterats i servisväg på Gustavsberg. Det blev i varje fall en tallriksmodell som stod sig in på 70-talet, då den fick vika för rollermaskinernas mera stelbenta formregister". (Min kursivering)

5. Delar av detta kapitel är tagna från en publicerad konferensrapport. Wikander (1984).

6. Johansson (1988).

7. Sommestad (1987 I & II).

8. Jag avstår från att göra en definition av "rationalisering"; det är ett delvis mångtydigt begrepp, som inte lätt kan fångas i en enkel formel. De Geer (1978) särskilt "Definitionssvårigheter" s 15 ff.

9. För en framväxt av den svenska keramiska industrin, se Palme (1947); om Gustavsberg, se Lindskog-Nordström (1973).

10. För ett urval av Odelbergs skrifter, se bokens litteraturförteckning.

11. Konferens om gummi- porslins- etc industrin, 7.12.1936, rat utr 1936, Nr 593 A:2, RA.

12. Brev 14.6.1938 fr Gustav Andersson, ordf f avd 205 till Sv Grov- och Fabriksarb förb, Fabriks.

13. Bauer (1933) s 193.

14. Int m Erik Andersson 14.4.1981.

15. Driftsrapport 1921. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.

16. Driftsrapport 1921. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.

17. Konferens 7.12.1936 rat utr, Nr 593 A:2, RA.

18. SOU 1939:14 s 106-107.

19. Brev 18.2.1916 ASW Odelberg t Geo Reynolds, Messrs Sampson Bridgwood & Son, Longton "...we are turning out more than ever & better quality so far. We have risen prices 25 & 35% since the war broke out & the demand is very great at home. Much caused that our worst competitors the "Boches" are not able to export of their cheap stuff". B I:49; se också andra brev i samma pärn, Gbs arkiv, RA.

20. År 1914 fanns följande porslinsfabriker i Sverige förutom Gustafsberg: Gefle Porslinsfabriks AB, anlagd 1910, Göteborgs porslinsfabrik, anl 1898-1900, AB Lidköpings Porslinsfabrik anl. 1910 samt Rörstrands Fabriks AB, Stockholm, anl. 1726. *Svenska Industrien 1918-19*. Stockholm 1918.

21. År 1875 blev Gustafsberg aktiebolag under namnet Gustafsbergs Fabriks Intressenter. Den förra ägaren Samuel Godenius behöll det största ägarinflytandet genom att försäkra sig om aktiemajoriteten. Wilhelm Odelberg var gift med en av Godenius döttrar. Lindskog-Nordström (1973) s 145; Odelberg (1944). Wilhelm Odelberg dog 1924 och fabriken övergick till hans två söner, Victor och Axel.

22. Sandström (1945) s 3-5.

23. SOU 1939:14 s 107.

24. Brev 28.11.1916 ASW Odelberg t A Stuart Johnson Esq. Copthorne, Congleton, B I:50; brev 16.& 22.& 30.6, 14.7, 3.10 1914 W Odelberg t disp H Almström, Rörstrand m fl brev i samma pärn, B I:48, Gbs arkiv, RA.

25. Denna selektiva försäljningspolitik hade börjat redan före första världskriget, se brev, 17.10.1913 W Odelberg t Gert Hedlund, Gefle & 4.11.1913, W Odelberg t Dalamagasinet, Falun. B I:46. Gbs driftsrapport 1926, 1927 och 1928. 1981 acc, Gbs arkiv, RA.

26. Redan 1870 existerade prisöverenskommelser mellan Rörstrand och Gustavsberg. F IX:4, Gbs arkiv, RA; SOU 1925:5 s 29; samarbetet varade till år 1946, Lekberg (1951).
27. Värmdö Arbetarekommun (1980) s 5.
28. Driftsrapport 1934. Acc 1981, Gbs arkiv RA.
29. Sv Grov- o Fabriksarb förb:s verksamhetsberättelse 1930 s 72-73.
30. Styrelseprotokoll 5.11.1924 & 18.11.1926 om driftsinskränkningar. A I:7, Gbs arkiv, RA.
31. Brev fr avd 205 (Carl Wiberg) t fabriksledningen i Gustavsberg, 15.5.1930. D 62, allm korrig, Fabriks.
32. D 52 & D 68, allm korrig, Fabriks; Protokollsbook avd 205, berörda år, Fabriks7; Driftsrapport 1932. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
33. Dir Odelberg vid konferens 7.12.1936, rat utr. Nr 593 A:2, RA.
34. Int m Hj Olson, 25.5.1981.
35. Brev 10.10.1935, Avd 205 t Sv Grov och Fabriks VU. D 79, allm korrig, Fabriks.
36. Driftsrapport 1934. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
37. Thomas (1944).
38. Driftsrapport 1935. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
39. Int m Torsten Rolf, 6.8.1984.
40. Kylebäck (1974) s 82-83; Stolpe & Stolpe (1969 1) s 278 ff.
41. Föredrag av dir Bernström, Rörstrand, "Porslinsindustrins nuvarande läge samt utsikter", m m. D 63, allm korrig, Fabriks.
42. Olsson (1987) s 28-29.
43. *Futurum* 5 1939 s 221; KF byggde också en badkarsfabrik i Gustavsberg, *Gustavsbergaren* 1948:3 4-6.
44. Dessa två olika planer omtalade Hjalmar Olson för representanter för Sv Grov & Fabriksarb förb på ett möte 2.3.1939 utan att den lokala avdelningen 205 var närvarande eller underrättades. Förbundet t avd 205, 6.5.1939. D 95, allm korrig, Fabriks; Protokollsbook avd 205, möte 5.4.1939, Fabriks7; Jfr också Kylebäck (1974) s 79ff och Stolpe & Stolpe (1969 2) s 58; /KFs protokoll har inte ställts till mitt förfogande/.
45. Thunström (1945); Årsredovisningen för AB Gustavsbergs Fabriker 1948 och 1949.
46. Föredrag av Hj Olson, 30.7.1944, museivinden, Gbs fabrik.
47. T ex Arbetaren, 15.4.1941, art m rubriken "Avskedanden vid Gustavsberg. Äldre arbetare ersättes med billigare, kvinnlig arbetskraft."
48. Enkätsvar om rationalisering, år 1936. D 82, allm korrig, Fabriks.
49. Brev 26.7.1917, A S W Odelberg t Reynolds, Sampson Bridgwood, Longton, i originalversionen: "...it does away with the harder labour, which frighten the men most as you know. One can therefore use a lot of woman labour instead in placing and drawing the saggers." B I:50 korrig, Gbs arkiv, RA.
50. Int m Oskar Andersson, 17.10.1983 av H Bergschöld.
51. Int m Lilly Hultgren, 16.5.1984; Protokollsbook avd 205, styrmöte 10.9.1937, styrmöte 17.10.1938 och 21.11.1938, Fabriks7.
52. Föredrag av Hj Olson 30.7.1944, museivinden, Gbs fabrik; Int m L Backman, 10.8.1984; Int m H Persvret, 3.8.1984; Int m Bertil Andersson, 8.8.1984.

53. Protokollsbook avd 205 berörda år, Fabriks7; D 90, allm korr, Fabriks, bla om en "springpojksstrejk" 1938, också samtal m Sigvard Söderlund 14.10.1982; Int m Lennart Backman, 10.4.1984 om en spontan protestsamling i början av 1930-talet.

54. Protokollsbook avd 205, möte m flintporslinsverkstaden, 29.5.1941, Fabriks7; Int m Axel Ullberg & Malcolm Olsson, 3.8.1984.

55. Protokollsbook avd 205, maj 1939, Fabriks7.

56. Artiklar i Ny Dag 13 & 15 & 16 & 18 & 22.6 1942 samt i Arbetaren 13 & 16 & 25.6 1942.

57. Socialdemokraten juni 1942

58. Artiklar i Aftontidningen 16 & 19 & 20.6.1942. Ledarstick i Dagens Nyheter 17.6.1942: "Det som våller spänningen vid denna fabrik liksom tidigare vid andra industrier i motsvarande stadium är den pågående rationaliseringen". Småartiklar i Svenska Dagbladet 14 & 18.6.1942.

59. *Handelsbladet* 20.6.1942, framför att KFs styrelse hotat att göra sig av med porslinsfabriken, om lugnet inte återställdes; Samtal m Sigvard Söderlund, 14.10.1982; Int m Herbert Bergschöld, 30.6.1983; Int m Bertil Andersson, 8.8.1984; Protokollsbook avd 205, möte 15.6.1942, med ombudsman Vettergren närvarande, samt repr för Socialdemokraten och Aftontidningen, styrmöte 15.7.1942, Fabriks7; Föredrag av Hj Olson 30.7.1944, museivinden, Gbs fabrik; /KFs styrelseprotokoll har jag inte fått ta del av/.

60. *Aftontidningen* 16.6.1942.

61. Int m Axel Ullberg & Malcolm Olsson, 3.8.1984.

62. Föredrag av Hj Olson, 30.7.1944, museivinden, Gbs fabrik.

63. Handskriven protokollsbook, företaget-facket 1932-1939. Gbs fabrik.

64. Brev 30.8.1938 avd 205 t Sv Grov & Fabriks. D 90, allm korr, Fabriks.

65. *Gustavsbergaren* 1944:1 16-17.

66. D 151, allm korr, Fabriks.

67. Handskriven protokollsbook, företaget-facket, 1932-1939. Gbs fabrik.

68. Företagsnämnden 7.6.1949.

69. *Gustavsbergaren* Nr 5-6 1953 s 10-11 om rationaliseringen.

Kapitel 4

1. "In modern times, alas!, the thrower is being superseded by the mechanical 'jolly', which simply presses a ball of clay into a revolving mould."

2. Wynter (1971) s 8-9.

3. Tillberg (1925) s 9; Thomas (1971) s 13: vid den aktuella tiden arbetade 20 000 personer med porslinstillverkning i området. I England har denna tillverkning präglats av en blandning av några få stora firmor och en mångfald små företag, ofta av familjekaraktär.

4. F VIII:4, Gbs arkiv, RA.

5. *Norden* Nr 47 1879.

6. Hammarström (1970) s 199.

7. Gentele (1856) s 25 ff.

8. Gentele (1856) s 30.

9. Lövgren (1943).

10. Int m Knut Andersson av I Arnö-Berg, okt 1962: hans farfar Adolf Fredrik Andersson (1834-1885) hade varit koppformare.
11. Gentele (1856) s 31 ff.
12. Gentele (1856) s 31 ff "besonders wenn man aus Versehen einen ungekannten Lustigmacher darein verpflantzt hat, der in einigen Wochen wie eine ansteckende Seuche das ganze Arbeitspersonal mit Leichtsinn verpesten kann, und dasselbe mehr Vergnuegen an Erzählungen finden lernt, wie man durch Schuldenmachen und Davonlaufen besser leben kann, als durch fleissiges Arbeiten ..."
13. Mantalsförteckning f år 1878. D IE:3 Gbs arkiv RA.
14. Arbetsjournalen 1879-81. D Ia:4, Gbs arkiv, RA.
15. *Norden* Nr 47 1879.
16. F VIII:3, Gbs arkiv, RA.
17. Int m Johan Hellqvist av T Rolf, odat.
18. Gentele (1856) s 45.
19. Int m Axel Ullberg & Malcolm Olsson, 3.8.1984.
20. Om olika yrken på fabriken. D I e:1, Gbs arkiv, RA.
21. Mantalsförteckning 1878. D I e:3, Gbs arkiv, RA.
22. Trygg (1954).
23. Int m Knut Andersson av G Dahlberg, 19.6.1954; Säfström (1944).
24. Int m Axel Ullberg & Malcolm Olsson, 3.8.1984; int m Harald Persvret, 3.8.1984.
25. Int m Torsten Rolf, 6.8.1984.
26. Säfström (1944); Söderberg (1947); 1919 bildades fackföreningen. Då drogs många gamla paternala förmåner in.
27. Styrelseprotokoll 16.6.1882, Gustavsberg, och revisionsberättelse mars 1984. A I:5, Gbs arkiv, RA.
28. Owen (1901) s 12-26; Thomas (1971) s 56, s 187 – Thomas ifrågasätter den traditionella engelska beskrivningen av porslinsindustrin, som säger att industrin inte mekaniseras förrän under 1870-talet. Han vill förlägga dess mekanisering tidigare. Han betonar det aktiva motståndet på 1830-talet mot stegmaskinerna. Mot hans åsikter skriver Lamb (1977 I & II); Celoria (1973).
29. Thomas (1971) s 13; Whipp (1979) s 9 ff.
30. Arnö-Berg (1971) s 26 ff.
31. *Norden* Nr 47 1879.
32. Säfström (1945).
33. Samtal m Sigvard Söderlund, 14.10.1982 om Samuel Svensson.
34. Int m Knut Andersson av G Dahlberg, 19.6.1954.
35. Int m Herbert Bergschöld, 30.6.1983.
36. Int m Axel Ullberg & Malcolm Olsson, 3.8.1984.
37. I Gustavsberg var det "äkta" porslinet detsamma som benporslin. I andra fabriker utanför Storbritannien var det oftast fältspatsporslinet som kallades så. Solon (1903) s 220ff; Larsson (1949) s 7-8; Olson (1945); Tillberg (1925) s 12; Jameson (1958) s 662.
38. Int m Herbert Bergschöld, 30.6.1983.
39. *Svenska Dagbladet*, 8.4.1923.
40. Arbetsjournalen, 1879-81 D I a:4, Gbs arkiv, RA.
41. Int m Herbert Bergschöld, 30.6.1983.
42. Int m Herbert Bergschöld, 30.6.1983.

43. Int m Herbert Bergschöld, 16.11.1983.
44. Int m Harald Persvret, 3.8.1984; Driftsrapport 1917. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
45. Int m Bertil Andersson, 8.8.1984.
46. Int m Samuel Svensson av T Rolf, odat.
47. Int m Johan Hellqvist av I Arnö-Berg, 16.3.1962.
48. Int m Erik Andersson, 14.4.1981: Erik uppgav, att det fanns två gjutverkstäder när han var ung, herrskapsverksta'n och invalidverksta'n.
49. Brev 22.3.1929 avd 205 t Sv Grov & Fabriks styr. D 60, allm korr, Fabriks.
50. Svensson (1944).
51. En annan uppgift säger att Arvid Jonsson fortsatte med det till 1960. Int m Torsten Rolf, 6.9.1984.
52. Samtal m Sigvard Söderlund, 14.10.1982. Andra har också beskrivit handmodellformning: Int m Herbert Bergschöld, 30.6.1983; Int m Oscar Severin av G Dahlberg, 1953; Svensson (1944).
53. Int m Johan Hellqvist av I Arnö-Berg, 16.3.1962; Carl Törngren, springpojke cirka 1903 bekräftar att en formare hade två pojkar som hjälpare, Vi minns... 1980-81; *Värmdö Tidning* Nr 2 1981.
54. "Klös" kallades på formarslang tex "köttbulle" eller "hästskit", vilket ger en idé om dess form; int m Axel Ullberg & Malcolm Olsson, 3.8.1984.
55. Israelsson (1946).
56. Israelsson (1946).
57. Int m Herbert Bergschöld, 30.6.1983; int m Oscar Wadström av G Dahlberg, 1966.
58. *För Svenska Hem* Årg 1:1 (1895/96) "Gustafsbergs porslinsfabrik".
59. Sv D 8.4.1923.
60. Int m Axel Ullberg, 14.8.1984.
61. Int m Torsten Box, 5.11.1981.
62. Film: *Gustavsbergs porslinet kommer till*, Akt 1, 3'20"-5'03".
63. Int m Torsten Rolf, 6.8.1984; Int m Torsten Box, 5.11.1981; Int m Uno Hultgren, 11.2.1982.
64. Int m Uno Hultgren, 11.2.1982.
65. Trygg (1954).
66. Albin Möller, *Gustavsbergaren* 1948:4 s 8.
67. Protokollsarbete avd 205, 11.8.1920, Fabriks7.
68. Int med Oscar Wadström f 1886, 1966; Int m Axel Ullberg & Malcolm Olsson, 3.8.1984.
69. Svensson (1954).
70. Int m Johan Hellqvist av I Arnö-Berg, 14.3.1962.
71. Int m Herbert Bergschöld, 16.11.1983.
72. Odelberg (1919-20).
73. Int m Bertil Andersson, 8.8.1984.
74. Larson (1922-23) s 214.
75. Int m Axel Ullberg, 14.8.1984.
76. Svensson (1947).
77. Svensson (1954).
78. Int m Torsten Rolf, 6.9.1984.
79. Protokollsarbete avd 205, styr möte 13.3.1936. Fabriks7.

80. Int m Axel Ullberg, 3.8.1984.
 81. Trygg (1954).
 82. Int m Harald Persvret, 3.8.1984.
 83. T ex int m Bertil Andersson, 8.8.1984, som talar bla om sin far Leonard Anderssons ojämna inkomster som formare.
 84. Wadström (1953).
 85. Hellström, Vi minns... (1980-81).
 86. Int m Herbert Bergschöld, 16.6.1983; Möller (1948) s 8.
 87. Int m Harald Persvret, 3.8.1984.
 88. Int m Axel Ullberg & Malcolm Olsson, 3.8.1984; Int m Harald Persvret, 3.8.1984; Int m Lennart Hultgren, 16.5.1984.
 89. Protokollsbook avd 205, 8.11.1922. Fabriks7.
 90. "Om yrkesjukdomen silikos" i *Förbundskamraten* (1935).
 91. Int m Hellqvist av I Arnö-Berg, 16.3.1962.
 92. Brev 15.1.1921, Avd 205 t Fabriks. Allm korr, Fabriks.
 93. Agnes Andersson, minnescirkel II.
 94. Andersson (1882); Mattsman, *Vi minns...* (1980-81) om sin far Oskar Fall f 1878.
 95. Int m Uno Hultgren, 11.2.1982.
 96. Int m Axel Ullberg & Malcolm Olsson, 3.8.1984.
 97. Int m Axel Ullberg, 14.8.1984; Int m Signe Englund, 3.12.1980; Elsa Löfdal, minnescirkel II.
 98. *Förbundskamraten* (1936).
 99. Brev 26.1.1937 fr fem gustavsbergare t Socialdep. D 86, allm korr, Fabriks.
 100. Brev 25.11.1933 fr avd 205 t Sv Grov & Fabriks. D 72, allm korr, Fabriks.
 101. Flera ex i D 68, D 72, D 76, D 118, D 124, D 148, D 151, D 264, allm korr, Fabriks. /Arbetarnas svaga ställning även sedan silikosen blivit en erkänd yrkesskada, vore ett intressant forskningsområde, som också kunde föra mycket längre än så./
 102. Protokollsbook avd 205, styr möte 2.11.1938. Fabriks7.
 103. Int m Torsten Box, 5.11.1981.
 104. Samtal m Sigvard Söderlund, 4.11.1982; Int m Samuel Svensson av Torsten Rolf, band 21, Ggs kd; Int m Samuel Svensson av G.D. *Gustavsbergaren*, 1960:5-6; "Tekniska ändringar... vid fabriksdriften 1920" av A S W Odelberg. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
 105. Film: *Hur Gustavsbergsportslinet kommer till*, Akt 1, 5'38"- 7'20"; Sandeman (1901) s 108 & s 115-116; Olson & Norberg (odat) s 13.
 106. "Tekniska ändringar... 1920," Odelberg. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
 107. Agnes Andersson, minnescirkel II.
 108. Int m Bertil Andersson, 8.8.1984.
 109. *Gustavsbergaren* 1947:6 s 20.
 110. Int m Torsten Rolf, 6.8.1984; *Futurum* 5 1939.
 111. Samtal m Jaroslav Tupy, 5.10.1982.
 112. Löneböcker m m. Gbs arkiv, RA.
 113. Int m Axel Ullberg, 14.8.1984.
 114. Mantalförteckningarna 1878 samt 1900 innehåller också två män och en kvinna som är "henklare". D I e, Gbs arkiv, RA.

115. Dagsverksjournal, Drejarverkstaden april 1900. D I b:18 Gbs arkiv, RA.
116. Int m Herbert Bergschöld, 30.6.1983.
117. Int m Herbert Bergschöld, 30.6.1983.
118. Norman (1957).
119. Film: *Gustavsbergsporslinet kommer till*, Akt 1, 4'03 – 5'38", visar att det tog 4 sekunder att forma en kopp i stegmaskin medan det tog 12 sekunder att sätta på henkeln för hand. Dessutom skulle koppen poleras, vilket tog 7 sekunder vid filmningstillfället.
120. "Några tekniska förändringar och tillägg vid fabriksdriften... t o m 1916". Acc 1981, Gbs arkiv, RA; Odelberg (1919-20) s 47; Odelberg (1919) s 1215.
121. Sv D 8.4.1923.
122. Int m Bertil Andersson, 8.8.1984.
123. Int m Margit Söderlund, *Gustavsbergaren* 1949.
124. Samtal m Sigvard Söderlund, 19.10.1982.
125. Int m Herbert Bergschöld, 30.6.1983.
126. Protokollsbook avd 205, 2.6.1930. Fabriks7.
127. Brev 1.11.1931 avd 205 t Fabriks förb styr VU. D 65, allm korrig, Fabriks.
128. Protokollsbook avd 205 24.7.1930, 16.4. & 18.9.1931, Fabriks7.
129. Int m Harald Persvret, 3.8.1984.
130. Int m Herbert Bergschöld, 16.11.1983.
131. Int m Herbert Bergschöld, 16.11.1983.
132. Int m Harald Persvret, 3.8.1984.
133. Int m Axel Ullberg & Malcolm Olsson, 3.8.1984.
134. Samtal m Sigvard Söderlund, 12.10.1982 och Rut Fall, 4.11.1982; Protokollsbook avd 205, styrmöte 9.3.1928. Fabriks7.
135. Int m Harald Persvret, 3.8.1984.
136. "Några tekniska förändringar och tillägg vid fabriksdriften... t o m 1916", s 15. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
137. Int m Harald Persvret, 3.8.1984.
138. Int m Harald Persvret, 3.8.1984; Int m Torsten Rolf, 6.8.1984; samtal m Sigvard Söderlund, 19.10.1982; Int m Axel Ullberg & Malcolm Olsson, 3.8.1984.
139. *Porslin* 1946:1.
140. En sammanfattning som konfirmeras bl a av int m Harald Persvret, 3.8.1984.
141. Protokollsbook avd 205 möten 9.12 & 17.12.1929, 8.1. & 18.1.1930. Fabriks7.
142. Protokollsbook avd 205 24.10.1929 & 9.12 1929. Fabriks7.
143. Protokollsbook avd 205 2.9.1931. Fabriks7.
144. Int m Lennart Hultgren, 16.5.1984.
145. Int m Torsten Rolf, 6.8.1984.
146. Brev 23.2.1957, avd 205 t Fabriks. D 201, allm korrig, Fabriks.
147. Samtal m Sven Eriksson, 18.11.1982.
148. Protokollsbook avd 205 5.4.1937. Fabriks7.
149. Int m Torsten Rolf, 6.8.1984; när Rune Hedberg började på 1950-talet fanns det fortfarande tre sorters flintmassa, samtal m Rune Hedberg, 20.9.1983.

150. Odelberg (1936) s 1386 ff; Int m Herbert Bergschöld, 30.6.1983; Driftsrapport 1932. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
151. Int m Torsten Rolf, 6.8.1984.
152. Int m Lennart Hultgren, 16.6.1984; int m Torsten Rolf, 6.8.1984.
153. Int m Torsten Rolf, 6.8.1984.
154. Protokollsbook avd 205 styrmöte 18.1.1939. Fabriks7.
155. Samtal m Sigvard Söderlund, 2.12.1982.
156. Protokollsbook avd 205 möte 29.5.1941, möte 17.8.1942. Fabriks7.
157. Föredrag av Hjalmar Olson, 30.7.1944, museivinden, Gbs fabrik.
TPF = den nybyggda tekniska porslinsfabriken för sanitetsporslin.
158. Wikander (1985).
159. Protokollsbook avd 205 årsmöte 26.2.1941, rapport om förhandlingar med företagsledningen. Fabriks 7.
160. Protokoll avd 205 17.8.1942. Fabriks7; en särskild grupp med formare tillsattes för att försöka reda ut dessa återkommande "tvistigheter", Herman Rolf, Malcolm Olsson, Bernt Boox, Albin Möller och Karl Nilsson var med i den.
161. Wikander (1985); se också denna boks kapitel 3.
162. Denna incident verkar fortfarande vara känslig i företagets historia och någon klarhet i KFs egentliga agerande vid det krismöte som inkallades har inte gått att få. Jag har inte fått ta del av KFs protokoll.
163. Rapport 14.7.1947, av Ernst Falk t avd 205 om "arbetskraftsimporten" från Italien som godkändes av facket. D 136, allm korr, Fabriks; Samtal m Giovanni Tersi 7.10.1982; skriftväxling mellan Statens arbetsmarknadskommision utlänningsavd. och AB Gustavsbergs Fabriker, maj-juni 1947, Mapp: italienska arbetare, R Edqvists arkiv, Gbs fabrik.
164. Föredrag av Hj Olson, 30.7.1944, museivinden, Gbs fabrik.
165. Protokollsbook avd 205 23.9.1947. Fabriks7.
166. Int m Torsten Rolf, 6.8.1984.
167. Int m Torsten Rolf, 6.8.1984; samtal m Gunnar Gustavsson, 8.11.1982.
168. "Avdelningar och ackordsgrupper 1943-49" lös handling. R Edqvists arkiv, Gbs fabrik; Samtal m Sigvard Söderlund och Giovanni Tersi, 7.10.1982.
169. Börje Lindell, radioprogram Kaffekoppen 1.10.1949.
170. "PM från sammanträde den 23.4.1955, HPFs produktionsresultat" Mapp HPF 70. R Edqvists arkiv, Gbs fabrik.
171. För porslinsarbetare var det dock svårt att få arbete på andra porslinsfabriker. Fram åtminstone till 1960 verkar överenskommelser mellan fabrikerna om att inte "taga arbetskraften från varandra" ha fungerat. Ex m drejaren Torsten Lind från Uppsala-Ekeby. D 239, allm korr, Fabriks.
172. Samtal med René Bianchi, 19.10.1982.
173. Företagsnämndens protokoll 29.10.1957. Gbs fabrik.
174. Int m Birger Andersson, 25.4.1984.
175. Samtal m Sigvard Söderlund, 12.10.1982.
176. Protokoll från sammanträde i HPF:s samarbetskommitté 10.11.1959. Gbs fabrik.
177. Protokollsbook avd 205 styrmöte 12.10.1956. Fabriks7.
178. Protokollsbook avd 205, 7.5.1957. Fabriks7.
179. Protokollsbook avd 205, 7.5.1957, Fabriks7.
180. Företagsnämndens protokoll, 18.12.1961. Gbs fabrik.

181. *Futurum* 5 1939 s 217.
182. Protokollsbook avd 205 möte m gjutare, 3.8.1931 & styrmöte, 25.9.1933, Fabriks7.
183. Protokollsbook avd 205 styrmöte, 22.11.1939. Fabriks7.
184. Samtal m Rune Hedberg, 20.9.1983.
185. Protokollsbook avd 205, 3.3. & 17.3.1958. Fabriks7; Int m T Rolf, 6.8.1984.
186. Protokoll från samarbetskommittén i HPF, 14.5.1963 och från företagsnämnden, 12.6.1963. Gbs fabrik.
187. *Gustavsbergaren* 1963:1 s 7-9.
188. Int m Harald Persvret, 3.8.1984; int m Torsten Rolf, 6.8.1984.
189. Samtal m Sigvard Söderlund, 19.10. & 2.12.1982.
190. Samtal m Sigvard Söderlund, 19.10.1982.
191. Samtal m Rut Fall, 18.11.1982.
192. Int m Tilma Karlsson, 23.5.1984.
193. Int m Tilma Karlsson, 23.5.1984.
194. Protokollsbook avd 205, 16.11.1959. Fabriks7.
195. Protokollsbook från HPFs samarbetskommitté, 11.10.1962. Gbs fabrik.
196. Samtal m Raili Thyr, 13.9.1983; Samtal m Werner Eikelä, 22.9.1983.
197. HPFs samarbetskommitté, 11.10.1962 & 25.11.1966. Gbs fabrik.
198. Samtal m Sigvard Söderlund, 12.10.1982.
199. Så uttryckte sig bl a Torsten Rolf, int 6.8.1984.
200. HPFs samarbetskommitté, 30.11.1964 & 23.9.1965. Gbs fabrik.
201. *Gustavsberg 150 år* (1975) s 38.
202. Samtal m Sigvard Söderlund, 14.10. & 4.11.1982; Int m Torsten Rolf, 6.8.1984; Protokoll från HPFs samarbetskommitté, 30.11.1964, 23.9. & 25.11.1965, 2.6.1966, 11.3.1968, 20.2. & 24.4.1969. Gbs fabrik.
203. Int m Torsten Rolf, 6.8.1984.
204. Observation och samtal m Silva Isaksson, 12.10.1982.
205. Samtal m Sigvard Söderlund, 12.10.1982.
206. Samtal m Lea Larsson, 4.11.1982.
207. Samtal m Sigvard Söderlund, 14.10.1982.
208. Observationer & samtal m Anneliese Hellbom och Christina Rantala, 14.10.1982.
209. Samtal m Helge Salonen, 2.12.1982.
210. Samtal m Inga-Greta Bäcklund, 18.11.1982; samtal m Inga-Lisa Jonsson, 14.4.1983.
211. Samtal m Werner Eikelä, 22.9.1983 & m Raili Thyr, 13.9.1983.
212. Samtal m Anja Routio, 4.11.1982.
213. Samtal med Gertrud Pynnönen, 7.10.1982.
214. Vid eller för bandet arbetade i oktober 1982 bl a Ingela Welin, Silva Isaksson, Veronika Mörtl, Inga-Lisa Jonsson, Inga-Greta Bäcklund, Marilena Salvati.
215. Samtal m Silva Isaksson, 12.10.1982.
216. Samtal m Rut Fall, 4.11.1982.
217. Samtal m Sirkka Ylipukki, 28.4.1983.
218. Samtal m Tuija Kuivasmäki, 21.6.1983 samt observationer.
219. Samtal m Sirkka Ylipukki, 28.4.1983, och m Tuija Kuivasmäki, 21.6.1983.

Kapitel 5

1. Tillberg (1925) s 15 ff.
2. Wynter (1971) s 34 & s 46.
3. Trood (1920) s 705.
4. Generellt om bränning av keramik, se Singer & Singer (1963) kap. "Firing and Kilns" s 854 ff.
5. Redan från 1828 hade en rundugn funnits i Gustavsberg och i slutet på 1830-talet blev gamla fyrkantiga glattgodsgugnar ersatta av "nya av den moderna runda typen". Lindskog-Nordström (1973) s 94, s 111.
6. Gentele (1856) s 52 ff
7. Gentele (1856) s 65-72 & s 83-89.
8. "Från Gustafsbergs fabriker", Sv D 17.7.1899.
9. För en snarlik behandling av arbetare i dagens press, se Olsson (1984) s 38 ff.
10. Driftsrapport 1929. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
11. J A Hellqvist uppger i intervju m I Arnö-Berg 1962, att ugnslaget i de vanliga glattgodsgugnarna bestod av 40-50 man när hans far Per August Hellqvist, f 1863, arbetade där under artonhundratalets två sista decennier.
12. Int m Erik Andersson 26.3.1981; protokollsbook avd 205 styrmöte, 30.7.1925. Fabriks7.
13. Int m Erik Andersson, 26.3., 14.4. & 14.5.1981; Int m Bertil Andersson, 8.8.1984; Int m Uno Hultgren, 11.2. & 7.7.1982.
14. Johan Gustaf Andersson, 1863-1910. Modern Emma Charlotta, f 1868 blev änka med sex minderåriga barn varav Erik A var nummer tre. D I e:7, Gbs arkiv, RA.
15. Int m Erik Andersson, 14.4.1981.
16. Film: *Hur Gustavsbergsportslinet kommer till*, Akt 2, 0'00"-2'12".
17. Också en beskrivning i svart anteckningsbok m påskrift "Axel Odellberg 1895", använd även under senare år. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
18. Int m Erik Andersson, 14.5.1981.
19. Rolf (1967) s 9.
20. På engelska kallades de ofta för "bottle ovens" eller "bee-hive ovens".
21. "Korvmajor" Hedlund gjorde lersträngar, s k korvar, till alla ugnarbetare. Han pressade lera genom en maskin, som liknade en förstorad köttkvarn. Lersträngarna skar han av så att de var ca 50 cm, lade dem på bräder och dem hämtade arbetarna. Ugnslaget betalade Hedlund för "korvorna". Int m Uno Hultgren, 7.7.1982.
22. Int m Erik Andersson, 14.4.1981; kokorna av chamottelera gjordes av särskilda arbetare, s k kokomakare, på en speciell verkstad i fabriken.
23. Int m Erik Andersson, 14.5.1981.
24. Int m Erik Andersson, 26.3.1981.
25. Int m Erik Andersson, 26.3.1981.
26. Int m Hj Olson, 25.5.1981.
27. Int m Erik Andersson, 14.5.1981: Fredrik Svan hade tidigare varit

dagbrännare men när Ernst Karlsson dog blev han överbrännare på natten.

28. Int m Uno Hultgren, 11.2.1982.
29. Int m Uno Hultgren, 11.2.1982.
30. Uno Hultgrens far, Carl August Bernhard Hultgren, var född 1868.
31. Int m Uno Hultgren, 11.2.1982.
32. Int m Uno Hultgren, 11.2.1982.
33. Int m Uno Hultgren, 7.7.1982.
34. På konferens om gummi- porslins- etc industrier, 7.12.1936, rat utr 1936. Nr 593 A:2, RA.
35. "Odelbergs resa i Frankrike och England maj 1921", i denna rapport nämner han ursprunget för de tidigare ugnarna, "...the same system which I saw thirty years ago at Mehlems at Bonn, and which we have also introduced in our factory at home". Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
36. Odelberg (1919-20).
37. Odelberg (1944).
38. Int m Erik Andersson, 26.3.1981.
39. Protokollsbook avd 205 möte 13.3., 22.4. & 30.7.1931. Fabriks7.
40. Rapport *Ang. glattugnsarbetarnas avtalsbrott*, 20.4.1931, avd 205 t Sv Grov- och Fabriks. D 65, allm korr, Fabriks.
41. Denna aktuella fråga löstes genom lokal förhandling om ett nytt ugnssäckord och blev klar först under sommaren 1931. Det är dock inte resultatet av konflikten som är av intresse, utan hur motsättningarna stod kring nya arbetsmetoder. Protokollsbook avd 205, våren och sommaren 1931. Fabriks7.
42. Protokollsbook avd 205 årsmöte 25.1.1930, Fabriks7.
43. Int m Uno Hultgren, 11.2.1982.
44. Dagsverksjournaler D I b: 2,3,4 & 5. Gbs arkiv, RA.
45. Int m Uno Hultgren, 7.7.1982.
46. Dagsverksjournaler D I b: 2,3,4 & 5 samt mantalförteckning D I e:10, Gbs arkiv, RA.
47. Driftsrapport 1918. Acc 1981, Gbs arkiv, RA; film om bla bränningen från 1919, avsnitt ur film: *Från lera till kopp*; Odelberg (1919).
48. Driftsrapport 1919. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
49. Odelbergs reseberättelse från England, 20/9-16/10 1920, Acc 1981 samt styrelseprotokoll, skrivet av ASW Odelberg, 28.10.1920, A I:7. Gbs arkiv, RA.
50. Odelberg (1926/27, 1927, I & II); int m Torsten Box, 5.11.1981.
51. En lång brevväxling med firman, främst med dess direktör Mr. Chas. W. Speirs angående det fortlöpande experimentet, finns i F IX:3. Gbs arkiv, RA.
52. *The Pottery Gazette...* (1926).
53. Utförlig brevväxling med bla Morgan Company om konstruktionen av de tre ugnarna, F IX:3. Gbs arkiv, RA; Odelberg (1927 I & II); Wikander (1989).
54. Sellberg (1950) s 171 ff; Höjer (1952) s 71 ff; Lynn Karlsson vid ekon hist inst, Uppsala univ, håller på med en avhandling om det svenska nattarbetsförbundet; Film: *Den nya elektriska ugnen*.
55. Protokollsbook avd 205 styrmöte, 9.3.1928, Fabriks 7; brev, 6.3.1928, ordf i avd 205 Oskar Olsson t styr f Sv Grov & Fabriks. D 58, allm korr, Fabriks.
56. Brev, 21.3.1936 avd 205 t Sv Grov- & Fabriks. D 82, allm korr, Fabriks.

57. Film: *Den nya elektriska ugnen*.
58. Int m Herbert Bergschöld 30.6.1983; driftsrapport 1936: Morgan ugn I lades ner 6 sept 1936 och Morganugn II redan 7 maj 1936 – bränningen överfördes till den nya tunnelugnen II. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
59. Int m Erik Andersson, 14.4.1981.
60. Handskriven protokollsbook, företaget-facket, 1932-1939. Gbs fabrik.
61. T ex protokollsbook avd 205 styrmöte, 10.3. & 12.5. & 26.5. & 12.6.1933. Fabriks7.
62. Driftsrapport 1934. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
63. Protokollsbook avd 205 möte, 16.1.1935. Fabriks7.
64. Protokollsbook avd 205 årsmöte, 18.2.1935, styrmöte, 4.2., 27.3. & 8.4.1935 samt möte 17.4.1935. Fabriks7.
65. Styrelsemöte 28.10.1934 och extra styrelsemöten 12.11. & 20.11.1934. A I:5, Gbs arkiv, RA.
66. De Geer (1978) s 23.
67. Int m Hjalmar Olson, 25.5.1981.
68. Int m Hjalmar Olson, 25.5.1981; Thomas (1944); Föredrag av Hj Olson 30.7.1944: ”Om icke Gustavsberg skulle gå under, fanns icke någon annan väg än att ge produktionen en ändamålsenligare utformning”. Museivinden, Gbs fabrik.
69. Utlåtande till styrelsen för AB Gustavsbergs Fabriks Intressenter av kommerserådet A Enström, daterat 12.11.1934, framfört vid extra styrelsemöte, 20.11.1934. A I:5, Gbs arkiv, RA.
70. Intressant är valet av ordet ”rensa” i sambandet, ett ord som vanligen leder tankarna till annat än människor.
71. De Geer (1978) s 18 ff.
72. Driftsrapport 1936. Acc 1981, Gbs arkiv, RA; art om Gustavsberg i *Futurum* 1939:5 s 220.
73. Tunström (1945); *Gustavsbergaren* 1945:2; Avlöningsutdrag 1937 visar att några ”äkta” rundugnar fortfarande var i drift under 1937. Gbs fabrik; Int m Erik Andersson, 14.4.1981.
74. Rolf (1967) s 9; Int m Erik Andersson, 14.4.1981.
75. Film: *Hur Gustavsbergsporslinet kommer till*, Akt 2, 2'27-4'02”.
76. Enkätsvar ”angående rationaliseringen vid Gustavsbergs porslinsfabrik” 1936, från Sv Grov- och Fabriks, avd 205. D 82, allm korr, Fabriks; Protokollsbook avd 205 årsmöte, 26.2.1941, Fabriks7; Int m Hjalmar Olson, 25.5.1981.
77. Rapport Angående rationaliseringen vid Gustavsbergs porslinsfabrik, hösten 1936: avdelningen meddelar att rationaliseringen bl a medfört att ”minskning har skett i form av permittering och avskedningar av manl. arbetare, som ersatts med kvinnlig arbetskraft, detta är i synnerhet fallet i tunnelugnarna”. D 82, allm korr, Fabriks.
78. Brev 21.3.1936, Carl Wiberg, avd 205 i Gustavsberg till Sv Grov och Fabriks VU. D 82, allm korr, Fabriks.
79. Protokollsbook avd 205 årsmöte, 27.2.1936, Fabriks7.
80. Citatet, brev 21.3.1936, Carl Wiberg, avd 205 i Gustavsberg till Sv Grov och Fabriks VU. D 82, allm korr, Fabriks; Protokollsbooken avd 205 styrmöte, 17.2.1936, Fabriks7.
81. Brev 21.3.1936, avd 205 t Sv Grov- och Fabriks. D 82, allm korr,

Fabriks; Protokollsbook avd 205 årsmöte, 27.2.1936, möte och förhandling 13., 15. & 27.2.1936. Fabriks7.

82. Int m Uno Hultgren, 11.2 & 7.7.1982.
83. Avsnittet om fyllningen av glattgods i mitten av 1940-talet bygger där inte annat anges på uppgifter av Elsa Carlsson f 1914, i minnescirkel. Elsa Carlsson arbetade själv vid fyllningsbandet under den aktuella tiden.
84. Elsa Carlsson, minnescirkel II.
85. Samtal m Rune Hedberg, 20.9.1983; Elsa Carlsson i minnescirkel.
86. Elsa Carlsson, minnescirkel II.
87. Elsa Carlsson minnescirkel I & II; Int m Erik Andersson, 14.4.1981.
88. Protokollsbook avd 205 styrmöte, 9.3.1948 samt 30.1. & 19.6.1956, citatet ur en rapport av Einar Svensk. Fabriks7.
89. Rapport av Ernst Gustavsson 12.6.1956 till förbundet om förhandlingar i lönefrågor, 11.6. i Gustavsberg. D 201, allm korr, Fabriks.
90. Karin Lindberg, minnescirkel II.
91. Int m Torsten Box, 5.11.1981.
92. *Futurum* (1939).
93. Int m Torsten Box, 5.11.1981.
94. Föredrag av Hj Olson, 30.7.1944. Museivinden, Gbs fabrik.
95. Int m Torsten Box, 5.11.1981.
96. Thunström (1945).
97. Samtal m Adolf Pietralla (chef för bränningen), 8.11.1982.
98. Rolf (1967) s 9. Den nya gasolanläggningen hade konstruerats av ingenjör Torsten Box vid fabriken i samråd med gasolexperter från OK, sprängämnesinspektionen och yrkesinspektionen. Int m Torsten Box, 5.11.1981.
99. Protokoll fr samarbetskommittén i HPF (hushållsporslinsfabriken), 11.10.1962 & 23.9.1966 samt företagsnämndens protokoll, möte 25.3.1969. Gbs fabrik.
100. Samtal m Kai Idhem 16.11.1982 samt observationer.
101. Avsnittet om rivning och fyllning i setters baseras på samtal m Ingela Welin och Danica Nicolić och observationer, 18.11.1982 samt samtal m Silva Isaksson, 14.4.1983.
102. Samtal m Adolf Piertralla, 8.11.1982.
103. Samtal m Kaj Idhem och observationer, 16.11.1982; Samtal m Anneli Kreivi och Sirkka Ylipukki och observation, 27 & 28.4.1983.

Kapitel 6

1. Lindskog-Nordström (1973) s 156; Arnö-Berg (1971) s 65; Palme (1947) s 100 f; Driftsrapport ... tom 1916 (där den tekniska processen beskrivs). Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
2. *Svenska Industriella Verk...* (1900) s 54.
3. Samtal m Tuula Östlund och Anita Joki, 21.4.1983, m Louise Pettersson, 2.3.1983, m Lisa Auvinen, 27.4.1983, m Lillemor Wiberg, 2.3.1983.
4. Thomas (1971); Palme (1947).
5. Solon (1903) s 143; Fennell (1919) s 41; Arnö-Berg (1971) s 17.

6. *Svenskt porslin* (1950) s 14.
7. Lindskog-Nordström (1973) s 94.
8. F VIII:4, Gbs arkiv RA; I "the Potteries" var det antagligen lätt att värva arbetare vid denna tid, bara drygt något år efter den stora misslyckade strejken på tjugo veckor under vintern 1836-1837, som gett arbetsgivarna rätt både när det gällde att betala enligt "good-from-oven" systemet ("fullgod vara vid första bränning" ett betalningssystem som långt senare skulle införas också vid Gustavsberg) för formning och att hålla arbetare anställda på årskontrakt utan att behöva garantera dem mera än 16 dagars arbete och betalning per månad, se Owen (1901) s 12 ff.
9. Lindskog-Nordström 1973 s 109.
10. Gentele (1856) s 90-100; *För Svenska Hem* 1895/96; *Gustavsbergaren* Oct 1943 s 8-9 & 1962:4 s 7; Malm (1982); Ingen av dessa källor motsäger varandra men ger delvis olika detaljer.
11. Gentele (1856) s 98.
12. *För Svenska Hem* 1895/96.
13. På några håll också något tidigare, Odelberg (1927 IV & 1944); Steen (1944); elektriskt ljus var ovanligt vid denna tid, Bedoire (1973) s 33 nämner Piehls bryggerier som en pionjär med elljus i fabriken år 1895.
14. På tyska kallades denna för "Barer"; uppgiften om namnet boss kommer från Elsa Löfdal f 1907, som arbetade i Gustavsbergs sista handtryckeri för glattgods, som fanns kvar till 1960-talet.
15. Observationen med ångan vill jag tacka Björn Olsson för, som observerade den siste handtryckaren på Gustavsberg i arbete på 1960-talet då han själv var lärling på gravörverkstaden.
16. Gentele (1856) s 93-99.
17. *Vi minns... 1980-1981*, Lisa Åkerström f 1910; Minnescirkel I, särskilt Agnes Andersson, f Svan 1898; Int m Signe Englund 3.12.1980.
18. Ahlén (1983) s 9, som hämtat uppgiften ur Avlöningsbilagan för 1900, Gbs arkiv, RA.
19. Lindberg (1945); Odhe (1925).
20. Elsa Löfdal, minnescirkel II.
21. Brev Odelberg t Meyer 23.5.1916, BI:49. Gbs arkiv, RA.
22. Odelberg (1919-20) s 47; Driftsrapport... tom 1916. Gbs arkiv, RA.
23. Ahlén (1983).
24. Hilding Engströmer, f d Olsson, kommer ihåg att arbetarna gav de nya tryckmaskinerna namn efter kända mördare som Pila-Britta, Ander och Gripen eftersom de tog brödet ur munnen på handtryckare. Int m H Engströmer 3.2.1983.
25. Int m Hilding Engströmer, 3.2.1983 för arbetet vid de nya pressarna.
26. Elsa Löfdal, minnescirkel II.
27. Int m Maria Svensson, 10.3.1983.
28. Int m Hilding Engströmer f Olsson, 3.2.1983, ligger till grund för beskrivningen av tryckarens arbete.
29. Int m Lisa Åkerström, *Vi minns... 1980-81*.
30. Driftsrapport... tom 1916. Gbs arkiv, RA.
31. Elsa Löfdal, minnescirkel I.
32. Int. med Signe Englund 3.12.1980. Signe kallade klippflickans arbete för "ett rackarjobb".

33. Se också int m Wega Johansson i *Värmdö Tidning* 1 1982; Henny Hellström f 1914 i *Vi minns... 1980-81*.
34. Elsa Löfdal, minnescirkel I.
35. Int Sara Andersson, 11.2.1982.
36. Int m Astrid Mattsman, *Vi minns... 1980-81*.
37. Int m Lisa Åkerström, *Vi minns... 1980-81*.
38. Margit Pettersson, minnescirkel I.
39. Margit Pettersson, minnescirkel I.
40. Lisa Åkerman, *Vi minns... 1980-81*.
41. Int m Maria Svensson, 10.3.1983.
42. Protokollsbook avd 205, 28.4.1922 & 26.3.1924, Fabriks7.
43. Protokollsbook avd 205, 11.8.1920, Fabriks7.
44. Protokollsbook avd 205, 8.3 & 14.5.1924, Fabriks7.
45. Brev 13.10.1929, Albin Olofsson avd 205 t Sv Grov- och Fabriks. D 60, allm korr, Fabriks.
46. Protokollsbook avd 205, 24.10.1929, Fabriks7.
47. Protokollsbook avd 205, 23.9.1929, Fabriks7.
48. Brev 13.10.1929 & 25.11.1929, avd 205 t Sv Grov & Fabriks. D 60, allm korr, Fabriks; Protokollsbook avd 205, 11.11.&20.11.1929 samt 25.1.1930, Fabriks7.
49. Minnescirkel II.
50. Protokollsbook, företaget-facket 1932-39; I slutet av 1932 övergick man från "premiesystem" till "nettodata" enl PM av Olson 21.11.1932, Gbs fabrik; Avd 205 tillsatte en facklig "omläggningskommitté" för de lokala förhandlingarna, Protokollsbook avd 205, 28.2.1934, Fabriks7.
51. Int m Lennart Backman, 10.8.1984; Int m Bertil Andersson, 8.8.1984; Int m Harald Persvret, 3.8.1984.
52. Brev 13.10.1929, avd 205 t förbundsstyrelsen f Sv Grov- och Fabriks. D 60, allm korr, Fabriks.
53. Sv Grov- och Fabriks, verksamhetsber. 1930 s 74-75.
54. Protokollsbook avd 205, 5.1.1931. Fabriks7.
55. Protokollsbook avd 205, åren 1930 och 1931, Fabriks7; D 65, många dokument om förhandlingarna, allm korr, Fabriks.
56. Protokollsbook avd 205, 25.7.1935. Fabriks7.
57. Telefonsamtal med Elsa Löfdal 11.1.1984.
58. Samtal m Marg. Andersson 27.4.1983 och int 20.9.1983; Minnescirkel V.
59. Företagsnämndens protokoll, 16.9.1953. Gbs fabrik.
60. Samtal m Eila Vallin, 8.11.1982.
61. Minnescirkel II.
62. Minnescirkel II.
63. Samtal m Amalia Sartoni, 16.11.1983.
64. Samtal m Eila Vallin 8.11.1982; Samtal m Siv Juhlin, 14.4.1983; Elsa Carlsson, minnescirkel V samt Carlsson (1979).
65. Samtal m förman Roland Eriksson, 7.12.1982.
66. Elsa Löfdal, minnescirkel I,II.
67. Hur arbetet gick till år 1982/83 bygger på samtal m Pirjo Hellsten och Roland Eriksson, 7.12.1982, samtal m Terttu Hasa, 7.4.1983 samt observationer.
68. Samarbetskommittén i HPF, 2.6.1966 & 13.11.1967. Gbs fabrik.

69. *Kvinnor i monotont arbete* (1988); *Det hårda och det goda arbetet* (1988).
70. Samtal m Roland Eriksson, 7.12.1982.
71. Georg Lowndes lämnade gravöryrket 1882 för andra uppgifter på fabriken.
72. Se appendix, Gravörer; "Anst.-kontrakt 1854-63", F VIII:3. Gbs arkiv, RA.
73. Gentele (1856) s 90-92.
74. Int m Johan Adolf Hellqvist av I Arnö-Berg, 14.3.1962.
75. Det går att tala om en kontinuerlig muntlig tradition på gravörverkstaden i Gustavsberg. Gravören Björn Olsson började som lärling 1960, när Anton Kock fortfarande arbetade kvar på deltid. Björn har varit mycket intresserad av arbetets traditioner. Besök hos Björn Olsson, 2.12.1982.
76. Avlöningsböcker. Gbs arkiv, RA.
77. Det följande är baserat på samtal med Björn Olsson och Anita Svederot, 7.12.1982.
78. Det är möjligt att denna typ av underglasymålning inte infördes i Gustavsberg förrän 1869, som det står i en artikel i *Norden* Nr 47 1879; Genteles bok är ju tänkt som en allmän lärobok, fast många av hans erfarenheter uppenbarligen kom direkt från Gustavsberg.
79. Gentele (1856) s 90f.
80. F VIII:4. Gbs arkiv, RA.
81. *För Svenska Hem* Årg 1, hft 1, 1895/96.
82. Avlöningsböcker 1900 i okt. Gbs arkiv, RA.
83. Avlöningsboken 1899, G VIII a:46, Gbs arkiv, RA.
84. Int m Anna Eklund, 15.9.1983 .
85. Också på 1880-talet hade det varit en äldre målerska som lärde upp den nykomna, Movinger (1945).
86. Att måla ansikten ansågs i början av 1980-talet vara ett av de finaste målningsarbetena på en porslinsfabrik i The Potteries, England. Det utfördes där endast av män, enligt Sarsby (1985) s 69.
87. Int m Uno Hultgren, 11.2.1982.
88. Avlöningsböckerna. Gbs arkiv, RA.
89. Int m Augusta Fröberg, *Gustavsbergaren* 1946:6 s 15.
90. Driftsrapport... t o m 1916. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
91. Int m Märta Jacobsson 28.6.1983: Märta har berättat dels om sprutmålningen dels om förhållandena på målarsalen sedan hon blev förman 1942 till pensioneringen 1977. De sista arbetsåren var hon verkmästare för dekoravdelningarna.
92. Protokollsbook avd 205 styrmöte, 4.2.1935. Fabriks7.
93. Int m Lilly Hultgren 16.5.1984.
94. Int m Märta Jacobsson, 28.6.1983.
95. Protokollsbook avd 205, 12.6.1929, om fru Petré. Fabriks7.
96. Protokollsbook avd 205 styrmöte, 25.11.1937, Fabriks7.
97. Int m Lennart Hultgren, 16.5.1984; Protokollsbook avd 205 styrmöte, 27.7.1938, Fabriks7.
98. Protokollsbook avd 205 styrmöte, 10.6.1938. Fabriks7.
99. Protokollsbook avd 205, 11.2.1942. Fabriks7.
100. Protokollsbook avd 205, 27.2.1942. Fabriks7.

101. Föredrag av Hj Olson, 30.7.1944. Museivinden, Gbs fabrik.
102. Int m Märta Jacobsson, 28.6.1983.
103. Int m S Englund, 3.12.1980.
104. Int m Märta Jacobsson, 28.6.1983.
105. Int m S Andersson, 11.2.1982.
106. Driftsrapport 1929, 1930, 1931, 1935. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
107. Margit Pettersson, minnescirkel II.
108. Int m S Andersson, 11.2.1982.
109. Protokollsbook avd 205 möte, 19.1.1938 m personal på pyromålningen, styrmöte, 10.5.1938, Fabriks7; Int m Sara Andersson, 11.2.1982.
110. Int m Märta Jacobsson, 28.6.1984.
111. Georgina Olsson f 1868, Movinger (1945).
112. Int m Lilly Hultgren, 16.5.1984.
113. Int m Märta Jacobsson, 28.6.1983.
114. Telefonsamtal m Tertu Fieth, 3.9.1984.
115. Int m Märta Jacobsson, 28.6.1983.
116. Int m Märta Jacobsson, 28.6.1983.
117. Följande avsnitt bygger bl a på samtal m förman Lillemor Wiberg, m målarkorna Marjana Mazzanti och m Tertu Fieth, 2.3.1983 samt m ingenjör Siv Juhlin, 14.4.1983.
118. Gentele (1856) s 73-82.
119. Anna Eklunds far Erik Johansson arbetade som "förste glaserare" när familjen kom tillbaka till Gustavsberg från Egersund i Norge, precis i början av seklet. Int m Anna Eklund 15.9.1983.
120. *Socialdemokraten* 8.10.1903.
121. PM, Uppgift å glacerare som f n tjänstgöra, av Knut Lindhé, extra provinsialläkare i Värmdö distrikt, 23 mars 1914.
B I:48 (F), Gbs arkiv, RA.
122. Följebrev t Lindhés rapport, 23.3.1914, fr AB Gustavsbergs Fabriks Intressenter t Svenska sektionen av Internationella Föreningen för lagstadgadt arbetsskydd. B I:48(R), Gbs arkiv, RA.
123. Driftsrapport t o m 1916 samt 1932. Acc 1981, Gbs arkiv, RA.
124. Int m Sven Jonasson, 1963; Axel Odelberg (1919-20).
125. Int m Uno Hultgren, 11.2.1982.
126. Int m Uno Hultgren, 11.2.1982
127. Film: *Hur Gustavsbergsporslinet kommer till*, Akt 2, 5'47"-6'28".
128. Det följande bygger på samtal m Rune Hedberg, 20.9.1983.
129. Samtal m Dagmar Eriksson, 28.7.1983.
130. Int m S Jonasson i *Gustavsbergaren* 6, 1949; År 1963 togs mjölk tilldelningen bort. Då hade man från medicinskt håll gjort klart att mjölken inte motverkade blyförgiftning. Protokollsbook avd 205, 1.10.1963, Fabriks7.
131. Samtal m Dagmar Eriksson, 28.7.1983. Hon arbetade år 1941 och 1942 som glasérbiträde.
132. Karin Lindberg, minnescirkel I, II & III.
133. Elsa Carlsson, minnescirkel II.
134. Samtal med Hermine Nilsson, 20.9.1983.
135. Möller (1953).
136. Samtal m Rune Hedberg, 20.9.1983.
137. Int m Sven Jonasson, 1963.

138. Samtal m Hermine Nilsson, 20.9.1983.
139. Företagsnämnden 22.9.1952. Gbs fabrik.
140. Företagsnämnden 16.6.1953. Gbs fabrik.
141. Elsa Karlsson, minnescirkel II.
142. Avsnittet bygger på samtal med förman Matti Kuurberg, Tore Rosenberg, Vivianne Lorentzon, Karin Broman, Anneli Kreivi, Sirkka Ylipukki, Märta Johansson, Katja Peiponen, Greta Wahlström, Ljiljana Ristić, Rune Hedberg, Margareta Andersson, i april 1983.
143. Samtal m Marjana Mazzanti, 2.3.1983.
144. Siffrorna för 1931 och 1940 gäller oktober månad. Se avlöningsböcker för dessa år. Gbs arkiv, RA.
145. Avlöningsböcker för okt månad, G VIII a:27 & 37. Gbs arkiv, RA.
146. Avlöningsböcker, okt månad resp år. Gbs arkiv, RA.

Kapitel 7

1. Jfr Moores modell presenterad i kapitel 1 om att förändringar bara sker under vissa förutsättningar, av både materiellt och ideologiskt slag; Hirdman (1988) s 31 f.
2. Reynolds (1987) s xiv f; Higonnet m fl (1987) bla Introduction.
3. Kessler-Harris (1975) s 232; Hall (1981).
4. Hagemann (1984) s 67 & s 84 (Hagemanns kommande avhandling tar upp detta utförligare).
5. Geertsen (1986) s 64 ff.
6. Qvist (1974); Kessler-Harris (1976, 1979); Middleton (1977); Zylberberg-Hocquard (1978 II); *Women & the Labour Movement* (1980-81); Drake (1984); Milkman (1985); Broch (1977, 1985); Bornat (1986); Thom (1986); Winberg (1987); *Arbetar historia* 1987-88:44-45.
7. Lynn Karlsson, Ekon hist inst i Uppsala skriver en avhandling om det svenska nattarbetsförbudet; Carlsson (1986) s 217 ff.
8. Key (1896); Idström (1896); Cleve (1896); Weininger (1905); Ambjörnsson (1974); Rosenberg (1975); Losman (1980); Hausen (1981).
9. Hirdman (1983); Carlsson (1986).
10. Florin (1987) visar en liknande utveckling av folkskole läraryrket: först tämligen lika förhållanden formellt mellan kvinnor och män, sedan en markant materiell markering av kvinnors särart en bit in på 1900-talet. Den förändringen byggde på en samverkan mellan staten och de manliga folkskolelärarna.
11. Ekdahl (1983) s 66-72; jfr Taylor (1983 II).
12. Ekdahl (1983) s 72.
13. Johansson (1939).
14. Andersgaard (1982); Hunt (1983, 1986); Cockburn (1983, 1986).
15. Owen (1901) s 12 ff; Thomas (1971) s 56, s 187; Celoria (1973); Lamb (1977 I & II); Whipp (1979) s 9 ff.
16. Milkman (1987) s 157.
17. Guilbert (1970); Scott (1982); För en utförligare genomgång av olika samband mellan ny teknik och kvinnors arbete, Karlsson (1985) s 28 ff.

18. Jensen (kommande); Phillips & Taylor (1980).
19. Cohn (1985) s 226.
20. Gaskell (1986) s 385.
21. Resultatet av kvinnoarbetskommitténs arbete var SOU 1938:47. Dess ordförande var Kerstin Hesselgren och sekreterare Alva Myrdal. Kommittén arbetade från 1935 till 1938.
22. Wikander (1985); Konferens, 25.4.1936. L 55:27, KB.
23. Johansson (1986) s 459, som hänvisar till Samuel (1977).
24. SOU 1938:47 s 441.
25. *Det hårda och det goda arbetet*. 1988; *Kvinnor i monotont arbete*. 1988.
26. Milkman (1983) s 194.
27. Sarsby (1985), citatet s 82.
28. Matovic (1984); Taylor (1983); Hamilton (1909/1981).
29. Se Milkman (1987) s 155 f för en liknande slutsats.